

Receptie

Receptie eerste druk

Het onthaal van *Rolande met de bles* is onlosmakelijk verbonden aan de positie van Herman Teirlinck in het literair-culturele veld, een positie die hij door zijn hele oeuvre –met name ook zijn dramatisch werk- en zijn extra-literaire activiteiten heeft verworven.¹ Op het moment dat *Rolande* wordt uitgegeven, was Teirlinck een gevestigd auteur en recensenten bekijken zijn nieuwe roman niet met frisse ogen. Tegelijk wordt de roman gepubliceerd in een tijds klimaat waarin ook het ideologische kamp waartoe deze of gene behoort een beslissende rol speelt. Niet enkel de levensbeschouwelijke opvatting van de auteur, maar ook die van de recensent bepaalt in grote mate de teneur van een recensie. Omwille van Teirlincks uitgesproken vrijzinnige achtergrond levert dit gemengde reacties op. Inhoudelijk overschrijdt de uitwerking van het achttiende-eeuwse Franse decadentisme in deze roman de toentertijd heersende grenzen van het moreel acceptabele, iets wat uitdrukkelijk in de contemporaine receptie naar voor komt. Tenslotte verdient ook de plaats van *De veertig brieven aan Rolande* in het oeuvre van Teirlinck enige aandacht. *Rolande met de bles* volgt op de zeer succesvolle roman *Maria Speermalie* (1940). Het uitgesproken vitalistische *Maria Speermalie* sluit aan bij het populaire genre van de streekroman en wordt beschouwd als een meesterwerk. *Rolande met de bles* wordt als opvolger bekeken waardoor de eigenheid van de roman enigszins miskend wordt. Teirlinck schatte *Rolande met de bles* hoger in dan *Maria Speermalie*², maar dat weerhield critici er niet van om ook in latere besprekingen *Rolande* niet in zijn volle eigenheid te waarderen.

De eerste reacties op de eerste druk van *Rolande met de bles* dateren van einde 1945, hoewel er al tijdens de oorlog exemplaren aan enkele intimi werden verzonden. In de opdracht werd hen gevraagd de vertrouwelijkheid van het cadeau niet te schenden. Onderzoek heeft niet kunnen achterhalen aan welke vrienden *Rolande* werd opgestuurd, noch wat hun reacties waren.³ Enkele anderen⁴ hebben Teirlinck bedankt in hun briefwisseling aan het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, waarvan hij directeur was, voor de grote eer het boek te mogen ontvangen.⁵ Enkel Johan Daisne en Ernest Claes hebben het boek meteen gelezen en geven ook een inhoudelijke reactie:

¹ Ik geef hier een onvolledige opsomming: in 1944 was Teirlinck 65 jaar en had hij reeds 28 romans, toneelstukken, essays en poëziebundels gepubliceerd. Daarenboven was hij redacteur van *Van Nu en Straks*, redacteur-medestichter van het tijdschrift *Vlaanderen*, Brussels correspondent van *Het Handelsblad* (Amsterdam), lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (huidige KANTL), Vlaams leraar van de hertog van Brabant (latere Leopold III), raadsheer van Albert I, vanaf 1934 ook raadsheer voor Kunsten en Wetenschappen in het kabinet van Leopold III, had hij al twee maal de Staatsprijs voor Toneelletterkunde gekregen, was hij doctor honoris causa van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit Brussel, opvolger van Henry van de Velde aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouw- en Sierkunsten (Ter Kameren). Daar eindigden zijn activiteiten niet. Hij heeft ook van 1912 tot 1926 de directie van de meubelfabriek Ateliers Victor de Cunsel overgenomen en de olijke Mijolclub gesticht. Tussendoor was hij ook een actief wipschutter, dronk hij zijn wekelijkse geuze aan het station van Beersel, tekende hij zijn eigen huis en was hij leraar op verschillende scholen. (Bron: *Verzameld werk, Deel 1*, 1966, p. 9-10. en *Herman Teirlinck breviarium*.)

² Willem Pée in "Aantekeningen bij *Rolande met de bles*". In: *Verzameld werk van Herman Teirlinck, Deel 6*, 1969, p. 743.

³ Het enige teruggevonden exemplaar werd opgestuurd naar Jozef Muls. Een reactie van hem werd niet overgeleverd.

⁴ Johan Daisne (30/11/1945), Gerard Walschap (1/12/1945), Hubert Lampo (3/12/1945), Lode Baekelmans (12/12/1945), Ernest Claes (4/1/1946).

⁵ De eerste reactie, van Johan Daisne, dateert van 30 november 1945. De vijfde correspondent antwoordt op 4 januari 1946. Alle reacties dateren van na het verschijnen in de officiële handel. In zijn brief spreekt Gerard

Rijk werk is dat, naar de verbeelding, naar de substantie, naar de vorm. Werk zoals tevens alleen een sterke, fijne, rijke man kan schrijven. (Johan Daisne)⁶

Het is een mooi boek, of beter gezegd een "groot" boek. Ik feliciteer u daarvoor. Het staat voor mij boven "Maria Speermalie", daar staat meer van u zelf in. Daar komt ergens een bladzijde in voor waar gij spreekt over God, en dat heeft mij zeer diep getroffen. Want, Herman, op dat stuk heb ik ook een geweldige crisis doorgemaakt. (Ernest Claes)⁷

Deze auteurs zien het boek niet los van hun vriendschap voor de schrijver ervan. Hubert Lampo, die als reactiesecretaris van het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* nauw in contact stond met Teirlinck, kreeg ook een exemplaar toegestuurd, maar reageerde niet op het boek in zijn brief. Zijn oordeel verschijnt meermaals in de geschreven pers, de eerste keer op vier bladzijden in *De Faun* (maart 1946).

Herman Teirlinck, geboren in 1879, heeft het fin-de-siècle en de politiek woelige jaren van beide wereldoorlogen en het interbellum persoonlijk ervaren. In zijn werk wordt dit weerspiegeld in bepaalde basisthema's en genres. *Rolande* als decadente briefroman sluit aan bij de opvattingen van het fin-de-siècle over wetenschap en mens. Als zoon van Isidoor Teirlinck, wetenschapper en samen met Reimond Stijns een literair baanbrekend duo, heeft hij een rijke erfenis meegekregen. Naast zijn stedse en burgerlijke opvoeding, leefde hij ook geruime tijd bij zijn grootouders in het landelijke Zegelsem in Zuidoost-Vlaanderen. Hij werd ondergedompeld in de Vlaamse natuur en cultuur, leerde het boeren- en plattelandsleven kennen, terwijl hij later van huis uit vertrouwd werd met de Brusselse burgerij en de Franse traditie. Dit leverde hem de basis om beide leefmilieus te kunnen gebruiken in zijn proza. Centraal voor *Rolande* is zijn ervaring van het contrast tussen beide werelden -een element dat aansluit bij het degeneratiedenken van het fin-de-siècle. Vanuit zijn bevoorrechte positie en zijn kennis van het literaire circuit⁸, debuteert Herman Teirlinck in het avantgarde-tijdschrift *Van Nu en Straks* in 1898 met enkele verzen⁹. Zijn medewerking aan dit tijdschrift legt de basis voor zijn verdere carrière. Hij zet de open geest van *Van Nu en Straks* verder in het tijdschrift *Vlaanderen*, en later nog met het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*¹⁰. Of zoals Teirlinck zelf zegt in een brief in de aanloop naar de publicatie van het eerste nummer van het *NVT*: "wij zijn hier eigenlijk bezig aan de derde reeks van Van Nu en Straks"¹¹. Teirlinck werd de vaandeldrager van Vermeylen, wiens emancipatorisch-geëngageerde opvattingen hij

Walschap over "uw prachtig presentexemplaar", de andere schrijvers zeggen niets dat expliciet hiernaar verwijst. Karel Jonckheere kreeg "exemplaar O" van de "originale uitgave" toegestuurd met handgeschreven opdracht, door Teirlinck getekend "nov. 1945".

⁶ Johan Daisne aan Herman Teirlinck, d.d. 30 november 1945, AMVC-Letterenhuis, T48399(1945) 88353/7.

⁷ Ernest Claes aan Herman Teirlinck, d.d. 4 januari 1946, AMVC-Letterenhuis, T48399(1946) 88353/33a.

⁸ Zijn vader, Isidoor Teirlinck was literator, net als zijn oom Reimond Stijns. Beide heren waren ook lid van het literaire genootschap De Distel, een bakermat van het latere *Van Nu en Straks*. Toussaint van Boelaere zegt in dit verband dat Teirlinck zich bij *Van Nu en Straks* aansloot "omdat dit tijdschrift nu in het middelpunt van de belangstelling stond, het aan zijn zin voor mooi-zijn en mooi-doen beantwoordde en het in de belangenlijn lag van zijn nieuwsgierige fantasie." (geciteerd in: *Herman Teirlinck breviarium*. Antwerpen: AMVC, 1997, p. 255.)

⁹ "Verzen". In: *Van Nu en Straks. Nieuwe reeks*, jrg. 3, nr. 4, november 1898, p. 225-231.

¹⁰ Teirlinck kreeg het directeurschap aangeboden van Vermeylen's zoon. Na enig getwijfel heeft hij de taak aanvaard om de droom van Vermeylen in vervulling te brengen. Van Raemdonck merkt wel op dat Teirlinck "de plannen van Vermeylen in *no time* over een compleet andere boeg had gegooid". (Van Raemdonck, Bert. *Allemaal zeep aan onze zolen. Kroniek van het Nieuw Vlaams Tijdschrift (1946-1950)*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 2006, p. 36.)

¹¹ Het tijdschrift had onder dezelfde naam twee reeksen gehad: *Van Nu en Straks* (1893-1894) en *Van Nu en Straks. Nieuwe Reeks* (1896-1901). Dit citaat komt uit een brief van Teirlinck aan Hubert Lampo, d.d. 6 februari 1946 (AMVC-Letterenhuis, T48399(1946) 72465/248).

oorspronkelijk niet volgde. Zijn voorkeur ging in eerste instantie uit naar de Vlaamsvoelende katholiek en traditionalist Prosper Van Langendonck. In de jaren voorafgaand aan *Rolande met de bles* heeft hij, afgezien van de publicatie van *Maria Speermalie* in 1940, zich op de toneelvernieuwing toegelegd en vervulde hij op die manier de jeugddroom van Vermeylen, De Bom en Hegenscheidt tot verruiming en verdieping van het Vlaamse toneelleven zodat toneel opnieuw de gemeenschapskunst bij uitstek zou worden. Zijn inspanningen culminerden in 1946 met de oprichting van het Nationaal Toneel en de Studio van het Nationaal Toneel.¹²

Van de 11 recensies die van de eerste druk van *Rolande met de bles* werden teruggevonden, zijn er duidelijk twee even grote "kampen" van voor- en tegenstanders te onderscheiden. De voorstanders loven zijn capaciteit tot romanvernieuwing, zijn stijlvaardigheid, evocatiekracht en de manier waarop hij het thema van de tegenstelling stad/cultuur-platteland/natuur in de roman verwerkt. De andere recensenten zien dezelfde kenmerken vanuit hun afkeur voor de "zedelijke decadentie" (Berchmans 1945)¹³ en "morele afwijkingen" (Hardy 1946)¹⁴ die de veertig brieven aan Rolande tentoonspreiden.

Deze tweedeling vindt haar oorsprong in het klimaat van de tijd.¹⁵ Er is nog niet zoveel onderzoek gebeurd naar de literaire situatie in Vlaanderen net na de oorlog, maar algemeen kan gesteld worden dat de plaats van literatuur ten opzichte van levensbeschouwing en maatschappij wordt herdacht. De belangrijkste ideologische tegenstelling in de discussie rond de plaats en de functie van literatuur in die periode bestaat tussen gelovigen, i.c. katholieken, en vrijzinnigen. Zuiver estheticisme wordt door beide partijen afgewezen, zowel katholieken als vrijzinnigen hebben een soort van synthetiserende levensvisie.

Katholieken gebruiken (de voorschriften van) het geloof als centrum en hebben de overtuiging dat literatuur een opvoedende functie heeft, waardoor het morele een -al dan niet uitgesproken- basiscriterium voor beoordeling wordt. Een uitdrukking hiervan vinden we in de basispremissen van J. Berchmans, pseudoniem voor de katholieke R.F. Lissens¹⁶, in het eveneens katholieke *De Spectator*¹⁷:

Dit nieuw boek van Teirlinck zal diverse commentaren uitlokken. Wij wenschen het daarom onmiddellijk te situeeren op het plan waar het o.i. thuishoort, namelijk niet op dat van het leven, maar op dat van de kunst. In dit onderscheid verhoudt zich de kunst tot het leven zooals een tooneelspel tot het bestaan. (Berchmans 1945)

Wanneer hij zegt: "[z]edelijke decadentie is in dezen roman genoegzaam voorhanden, en het strengste moreel voorbehoud dient uitdrukkelijk gemaakt", doet hij dat omdat: "[h]et jammerlijke van deze zedelijke aberratie is juist dat ze geen hogere beteekenis krijgt, dat ze om haarzelf wordt aangewend, dat de auteur zich er in vermeit." Lissens verwijt Teirlinck estheticisme en gebrek aan zeg maar opvoedende omkadering, wat volledig past in het discours van de katholieke visie op de roman. Ook Teirlincks gebruik van een ik-verteller wiens afwijkende gedachten op geen enkel moment door andere personages bijgestuurd

¹² Vervliet, Raymond. "Van Nu en Straks 1893-1901." In: *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit'. 1888-1946. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1988, p. 167.

¹³ Berchmans, J. "Herman Teirlinck. 'Rolande met de bles'". In: *De Spectator*, jrg. 17, nr. 47, 30 december 1945.

¹⁴ Hardy, Paul. "Teirlinck, Herman [25.910]". In: *Boekengids*, februari 1946, [AMVC-Letterenhuis T176/K].

¹⁵ Voor de bespreking van het tijds-klimaat baseer ik mij op Dirk De Geest (De Geest, D. "Boekengids en Boon (1942-1953): Fragment van een historisch-contextuele receptiestudie". [ongepubliceerd].) en M. Dupuis (Dupuis, M. "De vernieuwing van de romankunst 1913-1941". In: *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit'*, p. 441-497).

¹⁶ Durnez, Gaston. *De Standaard. Het levensverhaal van een Vlaamse krant. Deel I. 1914-1918*. Tielt: Lannoo, 1985, p. 524. René Felix Lissens was universiteitsprofessor te Antwerpen (em. 1982) en literatuurhistoricus.

¹⁷ Berchmans 1945

(kunnen) worden, is de katholieke recensent een doorn in het oog. Voor Lissens is "[e]lke brief een behendig geïncsceneerd tooneel" en dat heeft, zo lazten we eerder, niets met het leven te maken.

De katholieke reflex tegenover het groeiend aantal vrijzinnigen uit zich in een strijdbaar katholicisme met een grote onverdraagzaamheid tegenover andersdenkenden. Dat zet de toon in de recensie in het (ultra-)katholieke en normatieve bibliografisch tijdschrift *Boekengids*¹⁸: "Parels van verbaalen rijkdom worden in dit boek met handvullen voor de zwijnen gestrooid", zegt Paul Hardy. *Rolande met de bles* is "verboden lectuur" met de specificering dat het behoort tot de "boeken die op grond van de kristelijke zedenleer of van de natuurwet voor de meeste lezers verderfelijk moeten worden geacht."¹⁹ De recensenten van *Boekengids* beoordelen een roman op basis van hun inschatting van "het morele gevaar" waaraan een lezer wordt blootgesteld. Het tijdschrift heeft zichzelf als taak gesteld de lezer te beschermen tegen "verderfelikheden", al erkent Hardy wel de stijlvaardigheid van Teirlinck. Hetzelfde doet zich voor bij de bespreking in *Bibliogids*²⁰:

Het boek is des te meer te bekeuren om zijn taal, die de kracht heeft der onzichtbare verleiding. Men is geneigd ze schoon te noemen omdat zij een ongewonen klank heeft, die een geheim verklapt en de sensueele duisterheden van het leven verlicht. (A.K.R. 1946)²¹

De taal van de roman wordt gekoppeld aan "de sensueele duisterheden van het leven" en daarom is de lezer "geneigd ze schoon te noemen". Schoon draagt hier de betekenis van goed, moreel goed: "De oude Grieken noemden een voorwerp goed wanneer het schoon was, en het was schoon wanneer het goed was. 'Rolande met de Bles' is noch schoon, noch goed." Voor de katholieken draagt de kunst bij tot verheffing van de geest volgens de waarden die zij voorstaan en dat mogen klassieke waarden zijn. "Van het abnormale hebben wij reeds genoeg. Van het normale véél te weinig. 'Mens sana in corpore sano' en omgekeerd.", vat Rottiers in *Bibliogids* samen. Rottiers' uitspraak verwijst naar de voorbeelden van onder andere fysieke degeneratie in de roman. Anno 2008 associëren we deze kenspreuk steevast met het belang van lichaamsbeweging voor onze algemene gezondheid. De popularisatie van deze denkwijze heeft mede zijn oorsprong in het degeneratiedenken. Het belang van fysieke oefening won terrein en werd geïnstitutionaliseerd in het onderwijs juist omdat in de heersende opinie fysieke abnormaliteiten als een teken van moreel verval werden gezien.²² Hierover later meer. Het blad *Dietsche Warande en Belfort*²³ publiceert een recensie die qua toon en inhoud aansluit bij de andere katholieke recensies. André Demedts schrijft:

De grootste kunst is levenskunst. "Rolande met de Bles" getuigt van uitzonderlijke knapheid en een zeer talentvol arrangement. Daaraan schrijven we het gevaarlijke

¹⁸ *Boekengids: algemeen Nederlands critisch-bibliografisch tijdschrift*, februari 1946.

¹⁹ Code I³, omschrijving uit: "Verklaring der conventionele teekens gebruikelijk in *Boekengids*" (in: *Boekengids*, februari 1946.)

²⁰ *Bibliogids: geïllustreerd bibliografisch maandblad*. Antwerpen: De Vlijt, 1945-1950, maandelijks.

²¹ A.K.R[ottiers]. "Rolande met de Bles (1.031)". In: *Bibliogids*, jrg. 2, nr. 10, februari 1946, [AMVC-Letterenhuis T176/K].

²² Delhaye, Pascal. "Gymnastiek is geen spelletje." 'Rationele' lichamelijke opvoeding in België (1870-1914)". In: *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870*. Christianne Smit[red.]. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008, p. 187-194.

²³ *Dietsche Warande en Belfort* is een strijdbaar katholiek blad dat meer specifiek ook de opmars van vrijzinnigen en liberalen in de Vlaamse Beweging wenste te stuiten.

karakter van het boek toe, dat één bepaald uitzicht van het leven al te scherp belicht en daardoor eenzijdig en ziekelijk aandoet. (Demedts 1946)²⁴

Ook Pierre H. Dubois prefereert "een literatuur [...], die zelfs de decadentie in een natuurlijker en meer levensgetrouw kader ziet", terwijl hij, in tegenstelling tot *Boekengids* en *Bibliogids* wel een onderscheid maakt tussen de moraliteit van een werk en de literaire kwaliteit ervan:

Dit nieuwe werk van Herman Teirlinck is, aesthetisch beoordeeld, een van zijn beste boeken. Het is boeiend geschreven, prachtig van taal. Er zijn weinig schrijvers in Vlaanderen, die er een zulk literair-verzorgde stijl op nahouden, of het moet dan Toussaint van Boelaere zijn, die alleen over veel minder "bloed" beschikt dan Teirlinck. (Dubois 1946)²⁵

Herman Teirlinck is een uitgesproken vrijzinnig schrijver die zich aangesloten heeft bij de opvattingen van het toonaangevende *Van Nu en Straks*. Zoals ik al zei, is estheticisme ook binnen het (overwegend) vrijzinnig-liberale *Van Nu en Straks* niet de norm. De *Van Nu en Straks*'ers zien kunst als levensvorm die groeit uit een gemeenschap en de individuele ontroering optilt tot een universeel niveau. Leven is deelhebben aan de ontwikkeling van het eeuwige en alles omvattende organisme der Natuur. Enkel de mens die trouw zichzelf blijft en leeft volgens zijn innerlijke levenswet, heeft deel aan de algemene "Rhythmus"²⁶ des levens en voelt zich aldus één met het zijnsmysterie. Daarin ligt het synthetiserende van de opvattingen van de vrijzinnigen. De nadruk blijft wel op de individuele expressie. Het verbaast dus niet dat er binnen de groep auteurs rond *Van Nu en Straks* nog grote onderlinge verschillen bestonden. Toussaint van Boelaere waarnaar hierboven verwezen wordt, wordt hier qua poëtica naast Herman Teirlinck geplaatst. Hij is een van de belangrijkste vertegenwoordigers in de Vlaamse letteren van een impressionistische en esthetiserende schrijftraditie.²⁷ Het valt dan ook op dat Teirlinck, wiens opvattingen meer aansloten bij die van Vermeylen en De Bom, hier naast hem wordt vermeld. Toussaint van Boelaere streefde naar vormperfecte prozakunst en sloot eerder aan bij de Nederlandse Tachtigers dan bij de stichters van *Van Nu en Straks*.

De decadentie en amoraliteiten in *Rolande met de bles* worden door de katholieken streng afgekeurd en daarom ook wordt het boek zogenaamd enkel vanuit een esthetisch standpunt beoordeeld.²⁸ Jan Walravens, links-humanist en de latere oprichter van het neoavant-garde tijdschrift *Tijd en Mens*²⁹, stoort zich aan de taal die "ongelooflijk gemanieerd" is en kan de roman "helaas" niet van "kunstmatigheid" vrijpleiten:

²⁴ Demedts 1946:96 (Demedts, André. "Kroniek van het Nederlandsch proza". In: *Dietsche Warande en Belfort*, nr. 2, 1946, p. 95-98.)

²⁵ Dubois, Pierre H. "'Rolande met de bles' door Herman Teirlinck". In: *Vrij Nederland*, 9 februari 1946, [AMVC-Letterenhuis T176/K]. De datering van dit artikel is twijfelachtig. De tekst, misschien eerder geschreven en eerder elders gepubliceerd vermeldt immers het directeurschap van Teirlinck bij het NVT dat "in Januari 1946 het licht zal zien" en "In Teirlinck's laatste boek dat zojuist van de pers kwam onder de titel [...]".

²⁶ "Rhythmus" is een term van Richard Wagner. Hij gebruikte die onder meer in *Das Kunstwerk der Zukunft*, Leipzig 1849. De rhythmus-idee speelde een centrale rol in het denken van de *Van Nu en Straks*'ers tot ongeveer 1886. (zie Karel Wauters. *Wagner en Vlaanderen 1844-1914. Een cultuurhistorische studie*. Gent: KANTL, 1983, p. 395-444.)

²⁷ Vervliet, Raymond. "Van Nu en Straks 1893-1901". In: *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit'*, p. 78-225.

²⁸ Door het esthetische extra te benadrukken, geven de recensenten ook een afkeurend oordeel mee: een werk dat enkel esthetisch te waarderen is, kan voor de katholieken nooit "waardevol" zijn.

²⁹ *Tijd en Mens* verscheen van 1949 tot en met 1955. Oprichters waren Jan Walravens en Remy Van de Kerckhove. Tot de redactie behoorden ook Louis Paul Boon en Hugo Claus.

Inderdaad, Herman Teirlinck kan ons geen enkel oogenblik doen gelooven, dat de zonden van jonker de Lamarache en van Rolande uit hun diepste wezen voortspruiten. Zij werden door den schrijver gewild. Want de Germaansche esthetiek vergt nu eenmaal de moorden, verhangingen, verkrachtingen en gruwelsscène's die "Rolande met de Bles" overstroomen. (Walravens 1945)³⁰

De "Germaanse esthetiek"³¹ waarover Walravens spreekt moet teruggebracht worden op de opening van zijn recensie, daar zegt hij:

Hoe veelzijdig het werk van Herman Teirlinck ook wezen mag, men kan het ongeveer bepalen als een hardnekkig wroeten om de verfijning der Latijnsche beschaving te verzoenen met de Germaansche verwarring. (Walravens 1945)

Ook hij, een vrijzinnige uit het "kamp" van Teirlinck, wijst de roman af op basis van de moraliteit van de inhoud. In tegenstelling tot de katholieke overtuiging heeft dit niets te maken met het morele "gevaar" voor de lezers, maar wel met Walravens' opvatting dat de gruwelijkheden een noodzakelijk gevolg zijn van de uitwerking van de tegenstelling tussen beide beschavingsculturen. De noodzakelijkheid ligt niet in de "rhythmus" van de personages en dat is Walravens' kritiek. Verder weet hij *Rolande met de bles* wel te appreciëren omwille van de "scherpe veroordeling van onzen tijd". Dit sluit aan bij de oppositie cultuur-natuur, stad-platteland, waarin natuur en platteland de voorkeur verdienen boven de overcultivering die tot ondergang leidt. Dit is één van de basisideeën van het degeneratiedenken dat einde negentiende eeuw en begin twintigste eeuw ook in Vlaanderen uitgedragen en gevolgd werd.³² Walravens waardeert de uitdrukking van een "immanente wereldziel" in *Rolande*, en dat lijkt in zijn besluit dan zowat de enige waarde van de roman:

Niettegenstaande al zijn gebreken herontdekt jonker de Lamarache [...] het contact met dat beginsel: de wereld is slechts een verschijning van de eeuwige, alomtegenwoordige Ziel. Romans, waarin zulke problemen behandeld worden, zijn al te zeldzaam in Vlaanderen, om ze niet met beide handen toe te juichen en een ruim lezerspubliek te wenschen. (Walravens 1945)

Acht maanden later publiceert *Het Laatste Nieuws* een uitgebreide bespreking waarin Jan Schepens vindt dat *Rolande met de bles* zeker het succes van *Maria Speermalie* niet overtreft, "maar", zegt hij, "dit buitengewoon interessante werk bewijst eens te meer, dat 'Van Nu en Straks' zijn vooraanstaande plaats behoudt in onze Vlaamsche letterkunde".³³ Ook Hubert Lampo zoekt de plaats van Teirlinck binnen het Vlaamse proza vertrekkende vanuit Teirlincks betrokkenheid bij het tijdschrift *Van Nu en Straks*:

In leerboeken of overzichtelijke studies plaatst men hem terecht als de jongste in de groep van het tijdschrift *Van Nu en Straks* (1893-1901), naast Vermeylen, Van Langendonck, Van Boelaere, De Bom, Van de Woestijne, De Meyere en Buysse. (Lampo 1946:70)

³⁰ Walravens, Jan. "'Rolande met de bles' of Mijnheer Serjanszoon bij den geestenbezweerder". In: *Zondagspost*, jrg. 1, nr. 51, 23 december 1945, p. 3.

³¹ Walravens' invulling van de Germaanse verwarring heeft alles te maken met de lading die dat woord gekregen heeft door het nazisme en de Tweede Wereldoorlog.

³² Zie hierover: Tollebeek, Jo [red.]. *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003.

³³ Schepens, Jan. "Rolande met de bles. Een roman van Herman Teirlinck". In: *Het Laatste Nieuws*, 3 juli 1946, [AMVC-Letterenhuis T176/K].

De invloed en doorwerking van *Van Nu en Straks* voor de Vlaamse literatuur ook lang nadat het tijdschrift opgehouden was te verschijnen, is niet te onderschatten. Teirlinck's poëtica had zich verder ontwikkeld op basis van het prille vitalisme dat hij bij *Van Nu en Straks* leerde kennen.³⁴

Oorspronkelijk was het vitalisme een filosofische stroming³⁵ die reageerde tegen het positivisme van de tweede helft van de 19de eeuw. In de literatuur gaat het vitalisme terug op de basisidee dat de natuur, het immanente leven de mens en de maatschappij bepaalt. Deze idee vinden we terug in de recensie van Albert D'Ostende in *Vrai*³⁶: "On pourrait qualifier ce roman celui de l'insatisfaction humaine; le roman du bonheur chimérique qui proclame presque à chaque page l'inanité des actes et des choses."³⁷

Teirlinck was gekend als vernieuwer en veelzijdig kunstenaar.³⁸ Bij zijn vijftigste verjaardag in 1929, noemde August Vermeylen zijn leven "het leven van Proteus of Twaalf Ambachten en Dertien Overwinningen"³⁹. Deze qualificering echoot verder in de titel van Gerard Van Eldens artikel in *De Faun* (1945): "De zooveelste gedaanteverwisseling van Proteus of Teirlinck's 'Rolande met de bles'." Van Elden situeert Teirlinck ook in het ruimere Vlaamse landschap. Hij klinkt hierin polemisch: de roman van Teirlinck heeft de "verkondigers van Walschap's overwinning op het gebied van de Vlaamschen roman, gisteren met 'Maria Speermalie', en vandaag met zijn meesterlijke 'Rolande met de Bles', een flinke mep in het aangezicht gedraaid." (Van Elden 1945) Hij gaat verder:

Ook zij [...] die allengs bereid waren de Walschapiaansche vastgelegde formules als baar geld aan te nemen en begonnen te geloven dat het driemanschap Walschap, Roelants en Zielens –zoniet naar den inhoud dan toch, naar het hun schijnt, naar den vorm- de zoogenaamde vernieuwing in de evolutie van de Vlaamschen roman heeft gebracht, werden bij het verschijnen van Teirlinck's laatsten roman uitgenoodigd de snaren, waarop zij, ter uitvoering van een gezamenlijke lofserenade ter eere van de door hun pas ontdekte literaire helden, alreeds aan het tokkelen waren, van een eerbiedigen demper te voorzien. (Van Elden 1945:271)

"Het driemanschap Walschap, Roelants en Zielens" behoorde tot een generatie jongeren die zich omstreeks 1930 bewust afzetten tegen de traditionele streekroman, zoals Felix Timmermans, Ernest Claes (en ook Herman Teirlinck in zijn beginjaren⁴⁰), ze schreven. Gerard Walschap is een episch verteller, Roelants is de grondlegger van de psychologische roman in Vlaanderen en Zielens vertegenwoordigt het sociaal-realisme. Alledrie vertrekken ze vanuit hetzelfde hoofdthema: de Mens en zijn situatie in de moderne wereld, een kenmerk dat recensenten ook bij *Rolande* zullen terugvinden. Zoals Van Elden het voorstelt, lijkt het alsof

³⁴ In het hoofdstuk "Ontstaansgeschiedenis" verwijs ik naar een interview uit 1908 waarin al kiemen van *Rolande met de bles* te vinden zijn.

³⁵ Met als belangrijkste exponenten: Bergson, Nietzsche.

³⁶ *Vrai*: weekblad opgericht in 1944 te Brussel door Jo Gérard, Georges Sion en Georges-Henri Dumont. (Berstelson, Lionel. *La presse d'information. Tableau chronologique des journaux belges*. Bruxelles: Institut pour journalistes de Belgique, 1956.)

³⁷ D'Ostende, Albert. "Herman Teirlinck en marge de 'Rolande met de bles'". In: *Vrai*, 15 juni 1946, [AMVC-Letterenhuis T176/K]. Albert D'Ostende is (vermoedelijk) een pseudoniem.

³⁸ Voor deze historische situering baseer ik me op het hoofdstuk "De vernieuwing van de romankunst 1913-1941" door M. Dupuis in *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit',* p.454-497.

³⁹ Vermeylen, A. *Herman Teirlinck. Gedenkboek 1879-1929. Ter gelegenheid van schrijvers vijftigsten verjaardag uitgegeven*. Antwerpen: De Sikkel, 1929, p. 8. De zeegod Proteus kan, volgens de Griekse mythologie, de toekomst voorspellen, hoewel hij steeds van gedaante verandert om dit te vermijden.

⁴⁰ *De landelijke historiën* (1901), *De wonderbare wereld* (1902), *Het stille gesternte* (1903), *De doolage* (1905)

op dat moment de poëtica van Teirlinck ver af staat van de "Walschapien", maar net zoals Walschap in *Houtekiet*, was Teirlinck toen een vitalist.⁴¹ En, zoals Jan Schepens opmerkt:

Vaak hebben we bij het lezen van dit boek aan Walschaps "Celibaat" gedacht. Walschap weet zijn Heerken te vernederen, maar ook te verheffen; de fantastische realist Teirlinck houdt zijn held ongenadig kopje onder. (Schepens 1946)

Lampo verwijst naar de literatuurbeweging van *Van Nu en Straks*, het eerder genoemde driemanschap en vervolledigt het beeld van Teirlinck in een literatuurhistorisch overzicht:

Maar de Walschap van *Denise* is nog steeds identiek aan den Walschap van *Adelaïde*, zeventien jaar geleden, Roelants heeft o.i. zijn *levenswerk* nog niet geschreven en Lode Zielens valt als offer voor de goede zaak, vóór hij wellicht zijn hoogtepunt had bereikt. Maar daar zien we reeds een nieuwe generatie aantreden, die niet aarzelt te verklaren dat ze verder wil dan haar voorgangers [...] deze generatie begroet zonder veel omhaal in Herman Teirlinck, den Van Nu en Straks, een geestesverwant, geen leermeester misschien, doch een vriend en vooral, -vergeef me, als het eigenaardig klinkt: een leeftijdsgenoot naar den geest. (Lampo 1946:71)

Net als Van Elden is Lampo erg lovend over de nieuwste Teirlinck, maar ook de negatieve stemmen over *Rolande* erkennen dat Teirlinck poëticaal reeds een heel parcours heeft afgelegd. Zij zeggen: "Hij verraste ons iederen keer opnieuw" (Demedts 1946:45), "hoe veelzijdig en verrassend het werk van Herman Teirlinck ook wezen mag [...]" (Walravens 1945), "De literaire activiteit van Herman Teirlinck, die altijd zeer opmerkelijk is en vaak in het teken stond van het experiment, [...]" (Dubois 1946). Het enige Franstalige artikel over *Rolande met de bles* zegt zonder omwegen: "Herman Teirlinck a produit des oeuvres littéraires d'une valeur authentique; des livres qui projettent de l'éclat sur les lettres flamandes." (D'Ostende 1946), al maakt het feit dat Teirlinck ook romans in het Frans publiceerde hem misschien bekender en, zo de volksmond wil, daardoor ook geliefder.

Rolande met de bles wordt vaak gezien als een opvolger van *Maria Speermalie*. Dat is een gevolg van het feit dat *Maria Speermalie* *Rolande* onmiddellijk voorafging en beide romans een vrouwen naam in de titel hebben. Bovendien suggereert de combinatie van persoon en fysieke eigenschap in de titel dat *Rolande met de bles* een streekroman is en het lijkt alsof er meer van hetzelfde komt. In de recensies wordt weinig aandacht geschonken aan het onderscheid tussen het vitalisme in *Maria Speermalie* en het decadentisme in *Rolande*. In het eerste artikel dat over *Rolande* verscheen, een korte aankondigende bespreking in de krant *Het Laatste Nieuws*, formuleert men het zo:

Het sluit aan bij "Maria Speermalie" door de ruwheid der hartstochten en de gehechtheid aan den vadergrond, die de personages uit beide werken kenmerken. Zooals "Maria Speermalie" wil "Rolande met de Bles" eveneens een synthese geven van het bedrukte leven op het land en wufte bestaan in de moderne steden. (HLN 1945)⁴²

De auteur maakt hierbij een grove fout, want hoewel *Maria Speermalie* en *Rolande met de bles* vele gelijkenissen vertonen, wordt de tegenstelling tussen stad en platteland in *Maria Speermalie* niet behandeld.

⁴¹ Het vitalisme van Teirlinck in *Maria Speermalie* staat niet ver af van Walschaps visie in *Houtekiet*.

⁴² "Een nieuwe roman van Herman Teirlinck". In: *Het Laatste Nieuws*, 7 november 1945, [AMVC-Letterenhuis T176/K].

Rolande met de bles is naar vorm en inhoud een decadente roman. Het decadentisme is bekend bij de recensenten en zij verwijzen er ook volop naar. Het valt wel op dat zij zich er in hun tekst "ethisch" steeds duidelijk van distantiëren. Paul Hardy in *Boekengids* schrijft:

Met een wrang gevoel heb ik bij de weerzinwekkende lezing van dit boek herhaaldelijk teruggedacht aan dien anderen fantastischen napluizer der meest onnoembare zedelijke ontaardingsverschijnselen, die J.K. Huysmans was; [...] (Hardy 1946)

Hubert Lampo schrijft een maand later laconiek:

Men zou hier eventueel over den inloed van Joris Karl Huysmans en zijn satanistenroman *Là Bas*, of over deze van Edgar Allen Poe kunnen gewagen. Herman Teirlinck kan het o.i. echter opperbest zonder vreemde inmenging stellen en het past dan ook niet hier verder op te insisteren. (Lampo 1946: 72)

Hierboven verwijst men naar Huysmans⁴³, maar in de meeste recensies wordt het decadentisme als zodanig genoemd:

[...] maar wat Teirlinck in dit boek uitdrukt krijgt [...] niet een andere betekenis, omdat de gebeurtenissen die er in plaats vinden, beschouwd dienen te worden als exponenten van de periode van decadentie, die tot de tweede wereldoorlog hebben geleid. Men kan ze moeilijk als dusdanig zien. De Lamarache is allerm minst een symbool van onze decadentie; hij is een zuiver pathologisch geval. (Dubois 1946)

De woordenschat van P.H. Dubois verradt de afstand die hij ethisch van de inhoud wil nemen: De Lamarache is een "pathologisch geval", een uitzondering, rijp voor een instelling. Zoals Herman Teirlinck zelf aangeeft in de liminaire nota, "moet men zijn [Lamaraches] uitlatingen, zijn zinnelijkheid, zijn mystisch gedweep, zijn zonden en misdaden beoordelen" (D1 p. 14) in het licht van de decadentie van tussen de twee oorlogen. Dubois probeert dat, zo zegt hij, maar slaagt er niet in:

Het is natuurlijk het volste recht van Teirlinck een pathologisch geval als onderwerp van een roman te kiezen; men kan zelfs niet ontkennen, dat een overspannen sexualiteit en soortgelijke aberraties kenmerkende facetten vormen van de decadentie, die onze tijd inderdaad bepaalt. Maar van daar tot een figuur als de Lamarache – il y a de la marge! (Dubois 1946)

Teirlinck geeft echter een leeswijzer mee die perfect past bij de geest van de periode waarin de brieven geschreven zouden zijn. De roman is een uitdrukking van het Franse decadentisme, een literaire stroming die opgang maakte in het fin-de-siècle van de negentiende eeuw als literaire tegenhanger van de filosofische en negatieve interpretatie van het vooruitgangsgeloof. De negentiende-eeuwse positivistische cultuur, haar verheerlijking van de natuurwetenschap en verwerping van metafysische speculaties, had het degeneratiedenken⁴⁴ als keerzijde ervan. Degeneratie kon zowel fysiek, intellectueel als

⁴³ Joris Karl Huysmans heeft met *A rebours* (1903) de bijbel van het decadentisme geschreven en schreef ongewild het werk dat Oscar Wilde inspireerde tot *The Picture of Dorian Gray* (1908). Huysmans' werk was prominent aanwezig op de hoorzittingen van de rechtszaak die rond de eeuwwisseling tegen Wilde liep over zijn homoseksualiteit. Het boek is geïnspireerd door Markies de Sade, Charles Baudelaire en Emile Zola terwijl André Breton *A rebours* zag als de voorloper van het surrealisme.

⁴⁴ Het concept van degeneratie is een erfenis van Bénédict Augustin Morel die in 1857 deze term verbond aan de idee dat misvorming geen ongeluk of toeval is, maar het resultaat van een lange menselijke geschiedenis. (Morel,

moreel van aard zijn, werd ingezet door milieufactoren en intergenerationeel overgeërfd en zou al na enkele generaties uitmonden in de uitroeiing van het "ras".⁴⁵ De recensenten geven een goed overzicht van de verschillende aspecten die met Teirlincks keuze voor het decadentisme samengaan. Hubert Lampo geeft in *De Faun* een uitgebreide analyse van "de tragisch-mysterieuze atmosfeer":

de atmosfeer, in dit geval de koortsige, op sommige oogenblikken tot het uiterste gespannen astmosfeer, zwaar van nakende katastrofen, wortelend in de ontaarding van het ras, de ontbinding van het oude bloed der Lamaraches en der Warmont Cocambres (het geslacht van Reniers overleden vrouw): de oogkwaal van den held; de gruwelijke misvorming van zijn zoontje Ogier en diens geheimzinnige ziekten [...] (Lampo 1946: 72)

Ook Dubois geeft een opsomming van de familiale situatie van Renier, hij sluit deze als volgt af:

Wanneer men dan bovendien nog verneemt, dat ook de grootmoeder aan wanordelijkheden van zinnelijke en mystieke aard leed, beantwoordt de stamboom volledig aan de meest volkomen hereditietheorie. (Dubois 1946)

"Wat door het doellose maar gestyleerde bestaan van jonker de Lamarache doorbreekt, behoort tot gansch het zondencomplex van den modernen tijd", zegt Jan Walravens. Hij vervolgt met de opsomming ervan:

sexuele afwijking, geloof in een menselijke beheersching van de natuurwetten, afwijzing van de verantwoordelijkheid, die onze daden ons opleggen, aanwakkering van de ziekelijkste en meest levensvreemde aandoeningen. (Walravens 1935)

De tegenstelling tussen natuur en cultuur, symbolen voor respectievelijk het "goede" en het "kwade", hangt hier ook mee samen. Jan Walravens formuleert het zo:

Het geloof in de immanente wereldziel, dat jonker de Lamarache verblindt en ten gronde leidt, is het logisch gevolg van zijn hyper-ontwikkelde beschaving. Hij is het type van den hedendaagsche intellectueel die, blind voor den eenvoud van het leven, door overmaat van verfijning in bijgeloof en perversiteit verzinkt. (Walravens 1945)

Degeneratie is per definitie afwijkend van "het normale". De positieve wetenschappen ontwikkelden zich sterk en slaagden er zagezegd in via grootschalig statistisch onderzoek afwijkingen te identificeren. Dit verleende het degeneratiedenken wetenschappelijke credibiliteit wat het populariseringsproces versnelde. Het degeneratiedenken kreeg een breed sociaal draagvlak.⁴⁶ Uitwassen daarvan voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, de jaren waarin deze roman geschreven werd, zijn legio.⁴⁷

Door gebruik te maken van de briefvorm versterkt Teirlinck de binding met de achttiende eeuw en het donkere, duistere Franse karakter van het decadentisme. Hij vertaalt een moderne

B. A. *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maladives*. Paris: Baillière, 1857.)

⁴⁵ Delhay 2008: 189

⁴⁶ Delhay 2008: 190

⁴⁷ De vraag rijst of ook in het falen van het Duitse nazisme een verklaring kan gevonden worden voor het vehemente taalgebruik en de ethische afwijzing bij de verscheidene recensenten. Paul Hardy gebruikt bijvoorbeeld ook "ontaardingsverschijnselen" in zijn recensie.

gevoeligheid in klassieke schema's. De briefvorm is niet voor alle recensenten een even geslaagd procédé:

Over de voordeelen en bezwaren van den romanbrief zou heel wat kunnen gezegd worden. De eenen beweren, dat dit een typisch 18de-eeuwsch verschijnsel is; maar dit bezwaar geldt nog minder voor onze litteratuur dan voor een andere, vermits de onze haar '18e eeuw' heeft gemist. (Schepens 1946)

Schepens heeft in zoverre gelijk dat het decadentisme in de achttiende eeuw in de Vlaamse literatuur niet voorkwam. Teirlinck heeft echter, zoals hierboven al meermaals naar voor kwam, de "hedendaagschen tijd" willen beschrijven en vond de decadente Franse briefroman de meest geschikte vorm.

Daar Teirlinck tijdens de eerste wereldoorlog met Karel Van de Woestijne schreef aan de briefroman *De Leemen Torens* (eerst verschenen in *De Gids*; gepubliceerd in boekvorm in 1928), vervolgt dezelfde recensent: "Zulks schijnt voor hem een geliefde oorlogsbezigheid te zijn". André Demedts gaat er op in:

Deze vondst laat den schrijver toe doorlopend den ik-vorm te gebruiken en zijn held ontboezemingen uit de pen te laten vloeien, die anders niet zoo gemakkelijk een gelegenheid tot uiting zouden gekregen hebben. Er zijn ook nadeelen aan vast. Veel gedeelten uit die brieven, waarin gebeurtenissen verteld worden, die met de bestemmeling zelf beleefd werden, doen al te opzettelijk aan. Maar natuurlijk zijn zij er noodig. Van een anderen kant toont de werkwijze aan, dat Teirlinck eerder een lyricus dan een episch kunstenaar is. (Demedts 1946:97)

Lissens' visie sluit aan bij die van Demedts in die zin dat ook hij de briefvorm ziet als een techniek van Teirlinck om zijn "dubbele begaafdheid: de verbeelding en het woord" tot hun recht te laten komen: "Renier J. de Lamarache is eigenlijk een secretaris; hij neemt brieven op die hem door een zekeren Herman Teirlinck gedictieerd worden en waar deze laatste zijn dubbele vaardigheid in uitviert" (Berchmans 1945). De lyrische beschrijvingen van het Brabantse landschap, maken net zoveel als het Grande Maison in Parijs deel uit van de uitwerking van het decadentisme. In *Vrai* lezen we: "Teirlinck paraît de nouveau reporter sa tendresse sur la campagne" en in *Het Laatste Nieuws*: "Prachtige beschrijvingen van het Brabantsche landschap komen in dat boek voor". Over de "woordkunst" van Teirlinck schrijft Albert D'Ostende verder nog: "On conviendra que Teirlinck est l'amoureux de la trouvaille littéraire la plus ingénieuse; le chercheur inlassable du mot précis qui peint, le ciseleur de la phrase bien arrondie, substantielle et vivante." Wat voor de ene mooischrijverij is, ongefundeerd etaleren van métier, is voor Lampo een functioneel gegeven:

Ergert men er zich aanvankelijk in, dat de schrijver voortdurende schijnbaar totaal overbodige evocaties van het welige Brabantsche landschap inschakelt, na een poosje ziet men er het doel, de constructieve en psychologische noodzakelijkheid van in: zij zijn niet alleen onmisbaar om de al te sterk op de proef gestelde zenuwen van den lezer weer tot rust te doen komen, doch bovendien vermengt in Reniers gemoed zich de liefde voor zijn golvend Brabant met zijn hunker naar God en zijn driftige bezetenheid van de verre Rolande. Men is er den auteur ten slotte dankbaar om, want alle beschrijvingen van zijn hand zijn korte meesterstukken van *lyrisch* proza – we onderstrepen het woord lyrisch-, al schijnen ze soms ook de actie op aanzienlijke wijze te remmen. Ik herhaal: de schrijver wist waarom hij er gebruik van maakte, en daarbij verzinkt alle critische wijsneuzerigheid in het niet. (Lampo 1946: 73)

Walravens legt als enige recensent de verbinding tussen de stijl waarin de roman geschreven werd en de eigenheid van het achttiende-eeuwse Franse milieu dat erin opgeroepen wordt:

Aan de oproeping van die specifiek Fransche beschaving –die weliswaar een zekere verwantschap vertoont met sommige milieus uit onze hoofdstad– besteedt Herman Teirlinck al de stijlvaardigheid en heel de finesse, die we van hem gewoon zijn. Aan die beschaving heeft "Rolande met de Bles" echter ook zijn grootste fouten te wijten. Vooreerst is de taal ongelofelijk gemaniëreed. Zij slaat gedurig een toon te hoog aan, zooals dit het geval is met slechte vertalingen uit 't Fransch in 't Nederlandsch. (Walravens 1945)

Hiermee raakt Walravens aan een onbestudeerd aspect van Teirlincks schrijversschap: in hoeverre beïnvloedt zijn Franstaligheid zijn Nederlands taalgebruik? Klinkenberg⁴⁸ voert aan dat de "barokke taal" een typisch kenmerk is van de Frans-Vlaamse stijl. Zijn redenering gaat als volgt:

Doordat het Frans voor de schrijver een taal is die –hoewel ze zijn moedertaal is– alle binding met haar milieu heeft verloren, kan dat resulteren in een gevoel van taalonzekerheid. Een van de manieren om dat complex te boven te komen –de andere is het hypercorrecte taalgebruik– bestaat erin, de uit onzekerheid voortvloeiende afwijkingen te aanvaarden door ze in te lassen in een geheel, waarin bewuste afwijkingen gaan overheersen. Daarmee zou men rekenschap kunnen geven van Charles de Costers archaïsmen, die overigens met belgicismen en flandricismen afwisselen. (Klinkenberg 1988:523)

Deze redenering wordt geformuleerd voor schrijvers die in het Frans schrijven, maar lijkt ook van toepassing op Teirlinck, die als Franstalige in het Nederlands schreef. Het gemaniëerde waarvan Walravens gewaagt, zou een opzettelijk stijlkenmerk van Teirlinck kunnen zijn. Het valt ook op hoe Klinkenberg de term "barokke taal" gebruikt, een term die in besprekingen van *Rolande met de bles* meermaals terugkeert en Teirlincks taalgebruik kenmerkt.

Receptie tweede druk

De tweede druk werd in 1947 uitgegeven in Nederland en veroorzaakte een kleinere tweede golf van besprekingen in Nederlandse dag- en weekbladen. Ook de tekst voor een radio-uitzending met Garnt Stuiveling werd bewaard. Opvallende verschillen in interpretatie tussen de Nederlandse recensies en de Vlaams-Belgische situeren zich in de vergelijking met *Maria Speermalie*. Verder komen dezelfde aspecten aan bod die we ook terugvinden in de reacties op de eerste druk van *Rolande met de bles*.

Een eerste aspect dat behandeld wordt in deze recensies is de positie van Herman Teirlinck als literator. De kern van zijn schrijversschap wordt uitdrukkelijk bij *Van Nu en Straks* gelegd. Garnt Stuiveling gaat in zijn inleiding nog een stap verder. Hij schrijft dat Professor Donkersloot in zijn toespraak onder andere vermeldt hoe Teirlinck zich voortdurend vernieuwt in zijn werk en voegt eraan toe:

Inderdaad is Herman Teirlinck, sedert de dood van August Vermeylen, het centrum van de Vlaamse literatuur, door zijn positie als leider van het uitermate belangrijke Nieuw

⁴⁸ Klinkenberg, J.M. "De Franse literatuur in Vlaanderen". In: *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit'*, p. 517-529.

Vlaams Tijdschrift, waaraan bijna al de begaafde jongere en ook oudere letterkundigen medewerking verlenen.

Dinaux, die later nog een aantal artikels aan Herman Teirlinck zal besteden⁴⁹, noemt hem vanaf zijn verschijnen in *Van Nu en Straks* "een fascinerend fonkelende ster"⁵⁰. Speciale aandacht gaat naar het eredoctoraat dat Teirlinck in 1947 mocht ontvangen in de Universiteit van Amsterdam naar aanleiding van de driehonderdste verjaardag van het overlijden van P.C. Hooft. W.A.P. Smit opent de bespreking in het *Nieuw Utrechts dagblad* als volgt:

Ter gelegenheid van de Hooftfeesten heeft de Amsterdamse Universiteit een viertal eredoctoraten in de letteren toegekend aan Noord- en Zuid-Nederlandse schrijvers. Tot de laatsten behoorde ook Herman Teirlinck, die –met Stijn Streuvels, Willem Elsschot en Gerard Walschap- ongetwijfeld onder de grote prozaïsten van Zuid-Nederland moet worden gerekend. (Smit 1947)⁵¹

De Nederlandse recensenten zien Teirlinck als een vernieuwend auteur, "ook al was elk experiment geen succes" (Dinaux 1947)⁵². Verder zegt Blijstra dat "Teirlinck zich aan een eenvoudige analyse onttrekt" (Blijstra 1947)⁵³. De recensent in *Het Binnenhof* zegt dat "het niet eenvoudig [is] een schrijver als Herman Teirlinck te benaderen"⁵⁴. "Hij heeft navolgers noch opvolgers, hij is een figuur op zichzelf"⁵⁵, zegt C.J. Kelk in *De Groene Amsterdammer*, waarna hij Teirlinck vergelijkt met andere Vlaamse schrijvers uit het gehele veld: "Hij behoort niet tot het 'gezonde' Vlaanderen, waarvan de kwaliteiten, het krachtig schilderende en het vertellustige, ook de beste en penetrantste schrijvers als Walschap en Elsschot nog steeds kenschetsen". Overeenkomsten met de *Van Nu en Straks*'ers ziet hij wel. Met Karel Van de Woestijne heeft hij het sensualisme gemeen en evenzeer als Streuvels is hij een kunstenaar, al is er het volgende onderscheid:

Streuvels verkeert gemakkelijker met de bakker dan met de baron, maar de bakker wordt voor hem dan steeds het symbool van de mens. Maar bij Teirlinck is het juist andersom: hij interesseert zich alleen voor de afwijkingen, de sierlijke maar decadente spelingen van de natuur. (Kelk 1947a)

Dit wil niet zeggen dat Teirlinck het verwijt van "te veel fantasie" of "mooischrijverij" zou krijgen, Kelk benadrukt immers dat het "een tweede natuur" werd, "want zijn gekunsteldheid, die eerder kunstvaardigheid is, stamt direct uit zijn wezen"⁵⁶. Teirlinck als "sierkunstenaar"⁵⁷ is een tweede aspect dat ook in deze besprekingen aandacht krijgt. De taal die gebruikt wordt in *Rolande* wordt gezien als een wezenlijk aspect van Teirlincks schrijverschap: "[n]atuurlijk zijn een aantal eigenschappen karakteristiek voor zijn werk: de poëtische taal, het zinnelijke element, [...]"⁵⁸, schrijft Blijstra.

⁴⁹ zie bijvoorbeeld: Dinaux, C.J.E. *Gegist bestek. Benaderingen en ontmoetingen. Deel 2.* 's Gravenhage: Uitgeverij A. A. M. Stols / J.-P. Barth, 1961, p. 44-48. Dit artikel begint met een citaat uit *Rolande met de bles*. Een herwerking hiervan staat in: Dinaux, C.J.E. *Herzien Bestek: Met dertig schrijversportretten*. Amsterdam: Contact, 1974.

⁵⁰ Dinaux, C.J.E. "Herman Teirlinck. Rolande met de bles". In: *Haarlems Dagblad*, 6 december 1947.

⁵¹ Smit, W.A.P. "Herman Teirlincks nieuwe roman". In: *Nieuw Utrechts dagblad*, 18 juni 1947.

⁵² Dinaux 1947

⁵³ Blijstra, R. "Tussen fantasie en werkelijkheid". In: *Volk*, 24 mei 1947.

⁵⁴ "Een schrijver die zich zelf veroordeelt". In: *Het Binnenhof*, 5 juni 1947.

⁵⁵ Kelk 1947a: Kelk, C.J. "Een steenzetter van passies". In: *De Groene Amsterdammer*, 25 oktober 1947.

⁵⁶ Id.

⁵⁷ Id.

⁵⁸ Blijstra 1947

De recensenten hebben moeite met de roman. "Dit verhaal staat zozeer op grens van phantasie en werkelijkheid, dat men zich afvraagt wat de schrijver voor ogen gehad heeft: een historische familieroman of een legende vol demonen", zegt Blijstra. De geloofwaardigheid van het verhaal wordt in vraag gesteld, mede door de vorm van de roman:

Geheel de entourage ook, de zonderlinge leeglopers en oplichters rond Joskin de Lamarache, ze zijn niet zo zeer ondenkbaar –want het leven heeft nog véél groter grilligheid dan zelfs de zonderlingste kunstenaars verbeelden- maar ze zijn hier niet ten volle tot leven gewekt. Mijn inziens ligt dat hierin, dat Teirlinck zijn eigen scheppingsvermogen verminderde, door de roman te laten bestaan uit brieven van Joskin. Hij kan nu niet meer volledig zichzelf zijn, hij moet zijn stijl hervormen naar het karakter van zijn hoofdpersoon –en dit herscheppingsproces is niet geslaagd. (Stuiveling 1947)

Smit is een andere mening toegedaan, hij meent dat Teirlinck in *Maria Speermalie* "nog niet de vorm gevonden heeft" die een "donker, deterministisch" werk het best ligt. In *Rolande* slaagt hij daar volgens hem wel in en hij beargumenteert zijn visie:

Het is een roman-in-brieven, maar brieven die alle door dezelfde persoon aan eenzelfde vrouw zijn gericht. Wij beleven dus de ontwikkeling van het verhaal niet, zoals dit in "Maria Speermalie" nog het geval was, véélzijdig mee – maar volstrekt éénzijdig. Alle kracht en alle aandacht van de schrijver werden geconcentreerd op één enkele figuur, alles slechts gezien door zijn ogen. En juist deze concentratie stelde Teirlinck in staat zijn vorig boek, zowel in diepte als in poignante uitbeelding, te overtreffen. (Smit 1947)

Het decadentisme in zijn roman wordt door alle recensenten geïnterpreteerd en in enkele besprekingen horen we de echo van de katholieke bezorgdheid in verband met deze roman. Blijstra in *Volk* heeft moeite met de vele figuren, daden en toestanden "die geen daden, toestanden en figuren zijn": de moord op de grootvader is geen echte moord; de dood van het zoontje is dat wel, maar kan dat niet zijn en de schimmigheid van Rolande verwart de lezer. Deze elementen dragen ertoe bij dat de "onschuldige lezer" wat "kriegel" wordt⁵⁹. De vraag die hij stelt is of dat mag, of de schrijver zijn lezer mag verwarren. Hij beantwoordt ze niet, maar zegt: "Teirlinck in zijn wezen nog romanticus, weet, dat de pure romantiek niet bevredigt, doch kon niet overstappen in psychologische verantwoording van zijn personages" (Blijstra 1947). De (anonieme) recensie in *Het Binnenhof* lijkt sterk op de vehemente kritiek van bijvoorbeeld *Boekengids*:

Men kan beamen, dat de sfeer van het "unter-menschliche", steeds sterker het denken en doen van de mensheid tussen de beide oorlogen doortrok, maar Teirlinck heeft de ernstige fout begaan om deze sfeer willekeurig en eenzijdig te verengen tot het louter zinnelijke leven en daardoor komt zijn schildering in het valse licht te staan van maar een "geval" te blijven, zonder meer –hetgeen hij juist niet wilde. (*Het Binnenhof* 1947)

Overeenkomsten en verschillen met *Rolandes* voorganger *Maria Speermalie* vormen een laatste belangrijk aspect dat in de Nederlandse pers beschreven wordt. In de Belgische reacties wordt *Maria Speermalie* als voorganger van *Rolande met de bles* geregeld genoemd, maar in de artikels blijven referenties naar de eerdere roman vaag. Het lijkt alsof de recensenten *Maria Speermalie* beschouwen als gekend door de lezer. In de Nederlandse pers worden overeenkomsten en verschillen meer geanalyseerd en expliciet benoemd. Opvallend in dit verband is dat de Nederlanders het fundamentele verschil tussen *Rolande* en *Maria*

⁵⁹ Blijstra 1947

meer schijnen te erkennen dan de Vlaams-Belgische recensenten. Blijstra noemt *Rolande* "een 'overgangsverhaal', dat merkwaardigerwijze een genre op zichzelf vormt" (Blijstra 1947). "Een boek 'zwaar rinse wijn' gelijk Maria Speermalie, vroeg onwillekeurig om een tegengewicht" (De Boer 1947). In zijn bespreking in *De Groene Amsterdammer* slaat Kelk nagels met koppen:

Teirlinck heeft met dit boek feitelijk een tegenhanger gegeven van zijn "Maria Speermalie, levensgetijden op de heerlijkheid t'Hornveld [sic]" (1940), want in Speermalie zien wij de adellijke Vlaamse, die door vernieuwing, door aansterking met gezond boerenbloed haar geslacht weer optilt uit de neergang. Maria is het boek der regeneratie; Rolande daarentegen dat der degeneratie. (Kelk 1947a)

Volgens Smit bestaat er nauwe verwantschap tussen beide romans, dat Renier ten onder gaat, vindt hij "slechts een bijkomstig onderscheid":

Het grote verschil tussen beide boeken ligt in de magistrale concentratie op het zieleleven van één persoon, welke hier door de briefvorm werd bereikt. (Smit 1947)

De uiteenzetting van Garmt Stuiveling op de V.A.R.A. te Hilversum duurde vijftien minuten en was gebouwd op een vergelijking tussen *Maria* en *Rolande*. De punten van overeenkomst zijn voor hem: het gegeven van de Vlaamse landadel, "in streken waar de edelman nog volkomen dorpsheer is" en het feit dat de hoofdpersonen van beide romans beheerst worden door het seksuele. Deze overeenkomst vormt meteen ook het verschil waardoor men "bijna" de romans "[zou] beschouwen als een duidelijke aanvulling op elkaar". Daar waar Maria Speermalie een moord pleegt, slaagt ze er toch in als "heerszuchtig vrouwelijk karakter" haar leven in adellijke stijl te leven, terwijl de willoze en karakterloze jonker, "niet minder misdadig en sluw", in de jaren tussen beide oorlogen "alleen maar te gronde richt en te gronde gaat". Het verschil, waardoor hij *Maria Speermalie* hoger inschat dan *Rolande met de bles*.

Latere receptie

Er zijn nog enkele aanleidingen geweest voor recensenten om *Rolande met de bles* opnieuw aandacht te geven. De eerste is de uitgave van het prestigieuze *Verzameld Werk*, waarvan het zesde deel, waarin *Rolande* is opgenomen, verscheen in 1960. De katholieke visie op *Rolande met de bles* wijzigt niet. In *Boekengids* wordt verwezen naar de vroegere bespreking, de quotering blijft I (streng voorbehouden lectuur)⁶⁰. In *De Periscoop*⁶¹ wordt *Rolande* omschreven als "een virtuoos meesterstuk" met onmiddellijk daar achteraan de reflex "wel kan men zich afvragen of schrijvers uitgesproken voorliefde voor zedelijke afwijkingen, voor het duistere en perverse wel gewettigd is." Andere commentaren naar aanleiding van het *Verzameld Werk* focussen op *Maria Speermalie* en *Het Gevecht met de engel* (1952).

Vermeldingen van *Rolande met de bles* in de vele oeuvrebespiegelingen en monografieën die over Herman Teirlinck verschenen zijn, zijn schaars. De enkele keren dat *De XXXX brieven aan Rolande van Renier Joskin de Lamarache* genoemd wordt, zit de roman geprangd tussen *Maria Speermalie* en *Het Gevecht met de engel*. De roman wordt ofwel in één zinnetje afgedaan als vervolg op *Speermalie* of als een overgangsboek naar *Het Gevecht*. Van de twee andere romans wordt de vitalistische levensvisie alsook de inhoud van de romans uitgebreid

⁶⁰ Hardy, Paul. "Herman Teirlinck [47.518]". In: *Boekengids*, jrg. 39, nr. 4, mei 1961.

⁶¹ E.P. "Kanttekeningen bij Herman Teirlinck's verzameld werk". In: *De periscoop*, jrg. 10 (1959-1960), nr. 12, oktober 1960, p. 7.

besproken. Lissens, die we al eerder tegenkwamen, zegt in het carrière-overzicht van Teirlinck bijvoorbeeld: "Teirlinck keert terug tot de roman op het ogenblik dat deze in Vlaanderen ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. Hij schrijft twee vitalistische romans; 'Maria Speermalie' (1940) en 'Het gevecht met de engel' (1952)"⁶². Alsof *Rolande met de bles* nooit bestaan heeft.

Een tweede moment waarop Herman Teirlinck weer nieuwe aandacht krijgt, is naar aanleiding van zijn overlijden in 1967. Een massa "In memoriams" verschijnen en volgens de aard van deze artikels, bio-bibliografisch en vaak ook relatief kort, valt *Rolande* in deze verzameling "herinneringen" tussen de plooien van Teirlincks vele activiteiten en andere publicaties. Het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* besteedt, bijna een jaar na zijn overlijden, nog een uitgebreide bespreking aan *Rolande*. Jean Weisgerber⁶³ geeft m.i. een mooie typering van de problematiek waarmee de recensenten in de jaren '40 geen weg wisten:

Bij talrijke kenmerken (portretten, milieubeschrijvingen, karakterontledingen en introspectieve passages) die aan de psychologische school doen denken, komt een werk als *Rolande met de Bles* ons alles wel beschouwd anders en zelfs opmerkelijk modern voor in zoverre daarin de nadruk wordt gelegd op het menselijk tekort en vooral op de keuze tussen goed en kwaad. (Weisgerber 1968)

Hij vult aan dat *Rolande* gekenmerkt wordt door een spanning tussen de moderniteit van de problematiek en het traditionalisme van de gebruikte vorm. De briefvorm vindt hij overigens een geschikte vorm, want het presenteren van "een andere zienswijze zou relativeren en dus ontzenuwen". Naast dit aspect behandelt hij ook de dualiteit van schijn en wezen in de roman, die hij terecht bestempelt als kenmerk van het fin-de-siècle. Hij ziet een kracht van Teirlinck in het spelen met dualiteit en paradox:

Terwijl de schrijver erop uit is alle bedrieglijke maskers af te rukken om de naakte waarheid ten toon te spreiden, spreekt hij ook een van zijn troeven uit. Op zijn best is hij inderdaad wanneer hij de polen tegenover elkaar stelt -de schijn tegenover het wezen, het podium tegenover de coulissen, niet wanneer hij zich tot één van beide beperkt. Zijn kunst is van nature dialectisch.[...]Vandaar ook de mislukking van de expliciete uitweidingen over magie in *Rolande met de Bles*. (Weisgerber 1968: 119-20)

De laatste golf reacties op *Rolande met de bles* komt er naar aanleiding van de verfilming door Roland Verhavert. Deze verfilming ging samen met de heruitgave van *Rolande* door uitgeverij Manteau. In 't *Pallietkerke* schrijft Jo Duym een bespreking naar aanleiding van het boek. "Roland Verhavert en de filmrecensenten hebben het overbodig gemaakt het verhaal van *Rolande met de Bles*, dat eigenlijk een verhaal aan haar is, samen te vatten", zegt hij, waarna hij de roman kort typeert als een "boeiende noodlotstragedie waarin demonische krachten een belangrijke rol spelen"⁶⁴. Heel diep gaat hij er verder niet op in. Hij vindt dat Teirlinck de briefvorm onterecht heeft gebruikt. Hij struikelt over het ongeloofwaardige en kunstmatige van de brieven: "Wat Renier schrijft is veeleer wat men aan een (literair) dagboek toevertrouwt dan wat men mededeelt in een brief". Zolang de lezer zich niet aantrekt dat het lijkt alsof "de auteur een literair spel speelt waarvan hij de regels heeft vervalst", kan

⁶² Lissens, R.F. *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*. Brussel / Amsterdam: Elsevier, 1967 [vierde herziene druk], p. 121-126.

⁶³ Weisgerber, Jean. "Rolande met de bles of satan in Vlaanderen". In: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, jrg. 21, nr. 2, februari 1968, p. 112-126.

⁶⁴ Duym, Jo. "Herman Teirlinck. Rolande met de bles." In: 't *Pallietkerke*, 13 april 1972.

je bewondering opbrengen voor "de manier waarop de auteur met valse kaarten speelt: hij doet het met de sierlijke elegantie die al zijn geschriften kenmerkt, in een meesterlijke stijl". Een nummer van het filmtijdschrift *Open deur* wordt volledig aan het boek en de verfilming gewijd. De bespreking van *Rolande met de bles* volgt, opnieuw, na een schets van *Maria Speermalie*. Willie Verhegghe kenschetst de roman als volgt:

De ietwat overladen artificiële verwoordingen en het raffinement van de decadentie worden er de onmisbare elementen van een roman in briefvorm. (Verhegghe 1972:2)⁶⁵

Hij gaat niet dieper in op de zedelijkheid of het wereldbeeld in de roman. Nadat hij kort gezegd heeft dat de briefvorm in de achttiende eeuw door schrijvers als Rousseau en Richardson reeds gebruikt werd, geeft hij een samenvatting van de plot, gekoppeld aan enkele citaten. De lyrische ontboezemingen van Renier in verband met het hem omringende landschap, "tonen aan dat Teirlinck een zoon is van Oost-Vlaanderen én Brabant". Meer niet. De daaropvolgende bespreking van de psychologie van de personages blijft even oppervlakkig. Een (gedeeltelijke) verklaring zie ik in het feit dat dit artikel in een filmtijdschrift verschijnt en (misschien) eerder bedoeld is om filmkijkers te werven. Dit lees ik bijvoorbeeld in de volgende zin:

Voeg daarbij nog de occulte praktijken op het kasteel en de hang naar mystiek van vrouwe Coleta om te weten dat dit verhaal vol ongewone wendingen zit die het in zijn geheel tot een curiosum in het oeuvre van Teirlinck maken. (Verhegghe 1972)

Eerst en vooral noemt Verhegghe het geheel een "curiosum", wat interessanter klinkt dan een doodnormale roman en afstand schept tegenover het boek. Een "curiosum" is uitzonderlijk en daarom boeiend. Daarbij benadrukt hij de wendingen in de plot, opnieuw met de qualificering "ongewoon", uitzonderlijk, boeiend. De bedoeling is om bij zoveel mogelijk lezers een snaar te raken. Het ongewone trekt aan, maar het herkenbare ook. Verhegghe schrijft: "[dat] neemt niet weg dat wat in 'Rolande met de bles' te lezen staat een deel van het menselijk leven vormt: geboren worden en sterven, genieten en lijden, bemind en vergeten worden."

Andere artikels die verschenen in de jaren 1971, 1972 en 1973, houden verband met de verfilming van de roman. In de besprekingen gaat de aandacht naar de algemene plotlijnen ("de teleurgang van Renier"⁶⁶), de acteurs en het resultaat. Eén artikel behandelt ook de noodzakelijkheid van staatssubsidiëring voor het draaien van een film in België.

Verhavert had een bescheiden budget ter beschikking om de film te maken. De zoektocht naar een geschikte –en betaalbare– cast bleek dan ook geen evidentie, lezen we in het eerste artikel naar aanleiding van de film, gepubliceerd in *Het Laatste nieuws*.⁶⁷ "Met taalmoeilijkheden zal Rolande niet hoeven te worstelen want in 1921 was het in Vlaanderens burgerijkringen nog allemaal Frans wat de klok sloeg.", stelt Guido Van Liefferinge. Verhavert antwoordt daarop dat de dialogen in het Nederlands zijn. Vanaf het ogenblik dat de Parisienne in Brussel aankomt, wordt er Frans gesproken. Deze mengeling van talen is "een onwaarachtigheid", want, zo lezen we in het volgende artikel in *Het Laatste Nieuws*, "wij weten allen maar al te best dat al die Belgen ook onder elkaar Belgisch Frans zouden gepraat hebben."⁶⁸ Het klinkt enigszins alsof de auteur F. De Keyser de betrokkenheid van Teirlinck bij de Vlaamse Beweging mee in rekening neemt wanneer hij zegt: "Die onwaarachtigheid stoort echter

⁶⁵ Verhegghe, Willie. "Rolande met de bles". In: *Open deur*, jrg. 4, nr. 2, p. 1-2.

⁶⁶ Van Liefferinge, Guido. "Roland vond zijn Rolande met de bles. Nieuwe Vlaamse filmproductie naar Herman Teirlinck." In: *Het Laatste Nieuws*, 8 juli 1971.

⁶⁷ *Het Laatste Nieuws* 1971

⁶⁸ De Keyser, F. "Helletocht van een zwakkeling". In: *Het Laatste Nieuws*, 2 maart 1972.

nooit, beschouwen wij als een eresaluut aan Teirlinck, wiens roman toch in het Nederlands geschreven werd!".

In de commentaar die vlak na de première in 1972 gepubliceerd werd, lezen we een appreciatie van de wijze waarop de romantekst benaderd wordt in de film:

Voelen we persoonlijk ook minder voor de aan het '14-'18-filmarchief ontleende proloog, dan achten we de kommentaar-weergave van de kroniek-vorm, waarin de Teirlinck-roman is gesteld, wel een voortreffelijke inval. (*GvA* 3.3.1972)⁶⁹

Het behoud van de literaire romantekst in bepaalde passages vond de criticus van *Gazet van Antwerpen* minder geslaagd. Mensen in een roman kunnen boekentaal spreken, meent hij, maar het stoort in de "huidige tijd" dat personages op het scherm als een boek spreken. "Vooral nog", voegt hij eraan toe, "omdat de vertolkers er worden door geremd en bijgevolg gekunsteld gaan akteren".

De Nederlandse John Müller kraakt de verfilming van *Rolande met de bles* helemaal af in *NRC*⁷⁰. Het boek zelf had nog wel een mooie basis kunnen vormen, mits wat aanpassingen aan de "moderne, verfijnde smaak voor decadentie", zodat de "hardvochtige psychologie" van Teirlinck "nog wel aanvaardbaar [had] gerelativeerd kunnen worden". De loyaliteit van Verhavert maakt hem een middelmatig filmer die "vele prachtige lokaties verknoeit door er opmerkelijk lelijke beelden op te nemen". De acteurs bewegen zich als poppen, meent hij, en sfeer ontbreekt totaal: "Het is niet om aan te zien, maar tegen die tijd is het einde nabij".

⁶⁹ "Rolande met de bles. Verhavert volkomen zich zelf." In: *Gazet van Antwerpen*, 3 maart 1972.

⁷⁰ Müller, John. "Teirlinck ten onrechte lokaal verfilmd". In: *NRC*, 25 mei 1973.